

**OSMANLI SON DÖNEM ŞEYHULİSLAMLARINDAN MUSA KÂZİM
EFENDİ'NİN “SAFVETÜ'L-BEYAN FÎ TEFSİRİ'L-KUR'AN” ADLI
ESERİNDE İŞARÎ YORUMLAR***

Bilal DELİSER**

Özet

Bu çalışmada Osmanlı devletinde tasavvuf yolunu benimsemiş şeyhulislamlardan biri olan Musa Kâzım Efendi'nin, “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l- Kur'an” adlı eserinde yer alan işarî yorumlar tespit ve tahlil edilmiştir. Bu sayede birçok yönden incelenen “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l- Kur'an” adlı eser işarî yorumlara yer vermesi nedeniyle tasavvuf ilmi yönünden de incelenerek bu alandaki boşluk giderilmiştir. Bu çalışma ile aynı zamanda disiplinler arası bütünlüğün sağlanması, tefsirin özgünlüğünün ortaya çıkarılması da amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyhulislam Musa Kâzım Efendi, “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l- Kur'an” Tasavvuf, İşarî Yorum.

**ESOTERIC COMMENTS IN THE BOOK OF SAFVETÜ'L BEYAN FÎ
TEFSİRİL KUR'AN OF MUSA KAZIM EFENDİ, A SHAYKH AL-ISLAM
OF THE LAST PERIOD OF OTTOMAN**

Abstract

In this study, esoteric comments were determined and analyzed in “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l- Kur'an” which is the work of Musa Kazım Efendi who was a Shaykh al Islam, adopted the path of Sufism in Ottoman. Thus, “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l- Kur'an”, which was examined many ways, examined in terms of the science of Sufism because of giving place to esoteric comments, the gap in this field has been filled. Also, providing the integrity interdisciplinary, revealing the originality of the tafsir are aimed.

Key words: Shaykh al-Islam Musa Kazım Efendi, “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l- Kur'an”, Esoteric Comment.

* Bu çalışma, 8-10 Mayıs 2014 Tarihleri arasında Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından düzenlenen, “Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim Ve Düşünce Tarihi Sempozyumu”nda sunulan tebliğin gözden geçirilip bazı ilavelerle makaleye dönüştürülmüş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir ABD, (bilalideliser@hotmail.com)

Giriş

Osmanlı devletinin son devir şeyhulislamlarından biri olan Musa Kâzım Efendi (1858-1920), beş yıllık Şeyhulislamlık görevi boyunca ülkenin fikri, siyasi, sosyal ve bilimsel faaliyetlerine aktif olarak katılmış biridir. Musa Kâzım Efendi, Sırat-ı Mustakim” ve “İslam” gibi dergilerdeki yazıları, Usul-i Meşveret ve Hürriyet, Külliyyat-ı Şeyhulislam Musa Kâzım ve Safvetü'l-Beyan adlı tefsiri gibi eserleri ile yaşadığı çağın problemlerine çözümler aramış, döneminin önde gelen aydınlarından biri olmuştur. Musa Kâzım Efendi, fıkıh, kelim, felsefe ve tasavvufa dair pek çok alanda eser vermiş çok yönlü entelektüel bir Osmanlı âlimidir. Onun en önemli eserlerinden biri de “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l-Kur'an” adlı tefsiridir. Bu eser Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bakara suresinden 73 ayetin tefsirini içermektedir. Eser tek cilt halinde matbudur. İstanbul Matbaa-i Amire'de 1336 yılında basılmıştır.

Daha önce onunla ilgili yapılan çalışmalarda, Musa Kâzım Efendi'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserleri, şeyhulislamlığı, mutasavvıf kişiliği, eserleri incelenmeye tabi tutulmuştur. Yine onun, İslam düşüncesindeki yeri; medeniyet görüşü ve İslamcı siyaset anlayışındaki genel yaklaşımı incelenmiş ve bu konudaki görüş ve düşünceleri de ortaya konulmuştur. “Safvetü'l-Beyan Fî Tefsîri'l-Kur'an” bağlamında tefsirdeki yöntemi de incelenmiştir. Adı geçen tefsir; kaynakları, rivayet ve dirayet, ulûmu'l-Kur'an, kelim ilmi, fıkıh ilmi ve dilbilimsel yönleri itibarıyla ele alınmış ve incelenmiştir. Ancak bu tefsirin işârî ve tasavvufî yorumları içerip içermediği, içeriyorsa bunun miktarına ilişkin alan boş kalmıştır. Nitekim Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi adlı eserinde Musa Kazım Efendi'nin tefsirini tanıtırken, bazı tasavvufî mütalaaların dercedilmiş olduğunu haber vermektedir.¹ İşte biz de, Mutasavvıf bir kişiliğe sahip olan Musa Kâzım Efendi'nin bu alanda söylenmiş sözü olabileceğini düşünerek onun bu tefsirdeki işârî yorumlarını tespit etmeye karar verdik. Çalışmamızda zaman zaman, müellifin görüş ve tespitlerinden bazılarını eleştiriler yöneltmiş olsa da amacımız, ister doğru isterse yanlış olsun müellifin eserinde yer verdiği işârî manaları objektif olarak tespit etmektir.

A. Musa Kâzım Efendi ve Tasavvufî Kişiliği

Osmanlı İmparatorluğu'nun 121. şeyhülislâmı olan Musa Kâzım Efendi, 1858 yılında Erzurum vilâyetinin Tortum kazasına bağlı Pehlivanlı köyünde bir çiftçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesinin aslen Balıkesirli olduğu tahmin edilmektedir. Memleketinde başlamış olduğu medrese eğitimini sırasıyla Erzurum, Konya ve Balıkesir'de sürdürmüş, İstanbul'da Fatih Medresesi'nde tamamlamıştır. İcazetnâmesini XIX. yüzyılın meşhur ulemâsından Hoca Şakir Efendi'den alan Musa Kâzım Efendi, saray bürokratlarıyla kurmuş olduğu patronaj ilişkileri sayesinde Fatih dersiâmlığının yanı sıra Dârülfünûn, Dârümuallimîn, Mekteb-i Hukuk ve Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi gibi İmparatorluğun en gözde eğitim müesseselerinde muallimlik görevlerinde

¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yay., İst., 1974, s. II / 775

bulunmuştur. Aynı şekilde Maârif ve Meşihat bürokrasisinde de önemli görevlere getirilmiştir.²

Serbest düşünce yapısının gelişiminde yakın dostu Ahmet Mithat Efendi'nin önemli etkisi olan Musa Kâzım Efendi, yazarlık hayatına II. Abdülhamid döneminde, Ahmed Midhat Efendi'nin çıkarmış olduğu Tercümân-ı Hakikat gazetesinde başlamış, II. Meşrûtiyet döneminde Sırât-ı Müstakîm, Teârûf-i Müslimîn ve İslâm Mecmuası gibi dergilerde devam etmiştir. Musa Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile olan ilişkisi, II. Meşrûtiyet öncesine dayanmaktadır. İttihat ve Terakki'nin yönetim kadrosu içerisinde yer almış olan Musa Kâzım Efendi, aynı zamanda bu Cemiyet'in Meclis-i Âyân'daki sözcülüğü görevini yerine getirmiş ve onun dinî propogandasını yürütmek üzere kurulan Hey'et-i İlmiyye'sini yönetmiştir. Nakşebendî tarikatının bir üyesi olan Musa Kâzım Efendi'nin yine İttihatçı olması sebebiyle Bektaşî tarikatine girmiş olduğu şeklindeki iddialar ise asılsızdır. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin aleyhine neticelenmesi üzerine İttihat ve Terakki kabineleri üyelerini yargılamak üzere kurulan mütareke dönemi Divân-ı Harbinde, savaş suçlusu olarak yargılanmış ve on beş yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Cezası Sultan VI. Mehmed Vahideddin tarafından üç yıl geçici sürgüne çevrilmiş, sürgüne gittiği Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat etmiştir.³

II. Meşrutiyet öncesinde kaleme almış olduğu yazılarında daha ziyade felsefî konularla ilgilendiği görülen Musa Kâzım Efendi, bu yazılarında dinin insanın ferdî ve toplumsal hayatındaki rolü ile medeniyetin teşekkülü ve korunmasındaki etkilerini vurgulamıştır. Onun felsefî görüşlerini etkileyen faktörler, Batılılaşma hareketleri ile birlikte Türkiye'ye girmeye başlayan din karşıtı modern felsefî akımlardır. Bu yüzden Materyalizm ve pozitivism gibi felsefî akımlara karşı XIX. yüzyılda modernist bir tepki hareketi olarak ortaya çıkan "yeni kelâm hareketi"nin Türkiye'deki öncüleri arasında yer almıştır. II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılık akımının önemli temsilcilerinden olan Musa Kâzım Efendi'nin siyasi konularla ilgili yazılarında işlemiş olduğu asıl düşünce İttihat ve Terakki'nin dinsel açıdan meşrûyetini savunmak ve bu Cemiyet'in meşrutî yönetimin getirilmesindeki rolünü vurgulamak olmuştur. Bunu yaparken de modern çağın birer ürünü olan demokrasi ve insan haklarının İslâm dini ile tam bir uyum içerisinde olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.⁴

Musa Kâzım Efendi bütün bunların yanında, aynı zamanda gönül ehli ve mutasavvıf bir şahsiyettir. O, kendisine izafe edilen ve hakkında çıkarılan masonluk ve farmasonluk hakkındaki iddialara cevaben yazdığı beyannâmesinde tasavvufla olan ilişkisini şöyle açıklamıştır:

² Gürer, Ahmet Şamil, "İttihat Ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhülislâmi" Arayışı Ve Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâmlığa Getirilişi" *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall 2010*, s. 1204-1206; Bkz. Bilmen, *age.*, s. II / 774; Koca, Ferhat, "Musa Kazım Efendi", *TDİA*, İst., 1998, XXXI/221.

³ Gürer, *agm.*, s. 1205, Bilmen *age.*, aynı yer; Koca, Musa Kazım Efendi, *TDİA*, aynı yer.

⁴ Gürer, *agm.*, s. 1205.

“Hususî ahvâlimden bahsetmek, meslek ve meşrebime dâir izahât vermek, dünyada hoşlanmadığım ahvâlden ise de hâiz olduğum makâmın ulviyeti itibariyle, bana vuku bulan taarruzlara karsı sükûtu ihtiyâr eylemek maslahata muvâfık olamayacağından, bu babda hülâsaten beyânı hâle mecburiyet hâsıl oldu. Bu âciz tahminen on iki yaşında olduğum halde, tarikat-ı aliye-i ilmiyeye sâlik oldum. Allah’ın inâyetiyle o zamandan bu âna gelinceye kadar bütün ahvâl ve ef’âlimi o meslek-i âlînin mukteziyâtına tevfik etmeğe gücüm yettiği kadar çalıştım. Uzun senelerden beri dış temizliğe itinâda berdavam olduğum gibi, sâliki bulunduğum Nakşibendî tarikatının bu abd-i âcize bahşetmiş olduğu manevi feyizler sayesinde hâsıl eylediğim kalb temizliği ve ruh safiyetini, beşer kederlerinden muhafazaya dikkat eylemekteyim. Allah’ın inâyetiyle gerekli ilimleri hakkıyla tahsil ve bu bilgileri camii şeriflerle, yüksek ve orta mekteplerde talim ettiğim gibi, tefsir ve tasavvuf ilimleriyle çok uğraşarak bu sayede Kur’an-ı Kerim’in on cüzüne ait olan ve henüz basılmamış olan takriben üç bin sayfalık bir tefsir-i şerif de vücuda getirdim. Dini gerçeklere ait bir hayli tasavvufî eserler tedris ve tercümesine de muvaffak olarak, bu sebeple lehü’l-hamd ve’l-minne, nice dini inceliklere ve Kur’an’ın esrarına kesb-i vukufu, İslamiyetin üstünde veya ona eşit hiçbir meslek, hiçbir mezhep bulunmak ihtimali olmadığına, şühud derecesinde vicdani kanaat hâsıl ettim. Bununla bihakkin iftihar etmekteyim.”⁵

Musa Kâzım Efendi kendisinin de ifade ettiği gibi, daha küçük denecek yaşlarda girdiği Nakşibendi tarikatına bağlılığını hayatı boyunca sürdürmüş ve bu alanda önemli tercüme yapımıştır. O tasavvufu kalb temizliği ve ruh safiyetini temin eden bir araç olarak görmüş ve tasavvufun yanı sıra İslam felsefesi ve kelâma da büyük bir ilgi duymuştur. Bu özelliğinden, onun bir taraftan tasavvufu batîni ve irfânî yönünü geliştirirken, diğer taraftan da felsefî ve kelâmî tartışmalarla akılcı bir yöneliş içinde bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Musa Kâzım Efendi’nin zamanında kurumsallaşmış iki ayrı tasavvuf ekolü vardı: Biri Cem’iyet-i Sufiye, diğeri de Cem’iyet-i Sufiyye-i İttihâdiyye idi. Bunlardan 1911 (H.1327) tarihinde faaliyete geçen Cem’iyet-i Sufiye’nin reisi Şeyhülislam M. Kazım Efendi idi. Bu cemiyetin yayın organı ise, Mart 1911 tarihinde haftalık olarak yayımlanmaya başlayan Tasavvuf mecmuasıydı. Rakip teşkilat olan Cem’iyet-i Sufiyye-i İttihâdiyye’nin reisi ise, Bektâşî şeyhlerinden Hacı Beyzâde Muhtar Bey idi. Bu cemiyetin yayın organı ise Muhibbân adlı dergi idi.⁶

Netice itibariyle, onun mensup olduğu tarikat Nakşî-Hâlidîlik olup, şeyhi Kishalı Hacı Feyzullah Efendi’nin ilk halifesi, Muhammed Necâtî Efendi’dir. Pek çok eser de kaleme almış olan Mûsâ Kâzım Efendi’nin tasavvufu ilgili kavramlara değindiği üç telif ve iki de tercüme eseri vardır. Telif eserleri *Safvetü’l-Beyân*, *Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsirleri* ile *Kehf Sûresinin Tefsiri*’dir. Tercümeleleri ise, Sûfî Cemâleddîn Muhammed Nûri Efendi’nin *Tahkîk-i Vahdet-i*

⁵ Cömert, Derya, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 12; Bkz. Çetinkaya, Bayram Ali, “Musa Kazım Efendi’nin Dini, Siyasi ve Felsefi Düşüncesi”, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2 – 2007, s. 79; Koca, Ferhat, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin Hayatı ve Fetvaları*, Rağbet Yay., İst., 2002, s. 48.

⁶ Cömert, *age.*, S. 13.

Vücûda Dâir Bir Risâle'si ile Simavna Kadısıoğlu diye meşhur olan Şeyh Bedreddin'in *Vâridât* adlı eseridir.⁷

B. İşarî Tefsir

İşarî Tefsir: Sözlükte "bir nesneyi gösterme", "bir anlamı üstü kapalı bir şekilde ifade etme", "dolaylı ve kinayeli bir sözle anlatma" gibi anlamlara gelen "işaret"; tasavvufta, "maksadı söz aracılığı olmadan başkasına bildirme; ibareyle anlatılmayan, yalnızca ilham, keşif gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mana" şeklinde tanımlanmıştır.⁸

İşaret lafzı, usûl-i fıkıh'ta "lafzın sevk ediliş amacı dışında kalan, fakat asıl manadan ayrılmayan ve onun gereği olan ikincil bir manaya delaleti" anlamında; Arap Edebiyatında ise "örtülü olarak anlatılmak istenen (mekniyyun 'anh) doğrudan veya az bir vasıtayla anlatan alakası açık kinaye türü, ima" anlamında kullanılmaktadır; ilkinde delalet bahisleri, ikincisinde ise kinaye başlığı altında incelenir. Nahiv'de "bir kişi ya da nesneyi gösterme" ye yarayan isimlere ism-i işaret denilir.⁹ "Bir anlamı üstü kapalı biçimde; dolaylı ve kinayeli bir şekilde anlatmak" şeklinde özetlenebilecek olan işaretin kök anlamı; "balı bulunduğu yerden çıkartmak" anlamına gelen "ş-v-r" kelimesidir.¹⁰ Şura, meşveret, müşavere, müşavir, istişare, müsteşar da aynı kökten gelen kelimelerdir. Tıpkı bal arısının farklı tat ve kokulardaki çeşitli çiçeklerin öz sularını alarak onlardan farklı bir sıvı meydana getirmesi gibi, istişare eden kişi de, farklı görüşlerden tek bir görüş çıkartmak istemektedir. Çıkartma fiili belli bir çaba gerektirdiğinden, işarî yaklaşım; "ilk anda gözükken normal anlamın ötesine geçerek, daha derindeki manayı almaya çalışmak" demek olur. İşarî okumalar yapan bir kişi; cümle dışında iken farklı sinyalleri bulunan kelime ve terkiplerden alabildiği bütün muhtemel anlamları o metne yükleyebilmektedir. Usulcülerin dall bi'l-işareden ayrı mülâhaza ettikleri dall bi'd-delale, dall bi'l-iktiza gibi delalet türleri işbu sinyaller kapsamında mütalaa edilebilir gözükmekteyse de, bu delaletler tamamen metinden kaynaklanmaktadır.¹¹

Tasavvuf'ta ise işaret, yalnızca "ilham, keşif gibi yollarla elde edilmiş bilgi ve sezgi sayesinde anlaşılabilir kadar gizli mana" şeklinde tanımlanmış; Kur'an ayetlerinin bir kısmının ya da tamamının keşif ve ilhamla yorumlandığı tefsirlere işarî/remzi tefsir denilmiştir. Söz konusu yorum tarzına, serbestlik derecesine göre, istinbat ve i'tibar da denilebilmekte; bu metodla ulaşılan bilgilere hakikat, latife ve sır adı verilerek, bunların toplandığı eserlere bunu gösteren adlar konulmaktadır: *Hakâiku't-Tefsir*, (Sülemi), *Bahru'l-hakâik* (Necreddin Daye),

⁷Şimşek, Selami, "Tortumlu Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Bazı Tasavvuf Kavramlarına İlişkin Düşünceler", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/3, c. 3, sayı: 5, s.1.

⁸Uludağ, Süleyman, "İşarî Tefsir", *TDİA*, İst., 1998, XXIII/424.

⁹Murat Sülün, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'an'a İşarî Yaklaşımlar", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri, -Tebliğler Ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı, 21-22 Ekim 201, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, İstanbul, 2012, s. 112.

¹⁰İsfehani, Rağıb, *Müfredat*, (tah.. Safvan Adnan Davûdi), daru'ş- Şamiye, Beyrut, 1996, s. 469.

¹¹Sülün, *agm.*, s. 112-113.

Letaifu'l-işârât (Kuşeyri) ve Reşîdüddîn-i Meybüdü'nin eseri *Keşfü'l-esrâr* adını taşır.¹²

Çağdaş Kur'an bilimciler işarî tefsiri şöyle tanımlamaktadırlar:

“Yalnız seyru sülûk ve tasavvuf erbabınca bilinebilen ve zahiri mana ile uyumlu olan gizli bir işaret sebebiyle, Kur'ân'ı zahiri manasının dışında başka bir mana ile te'vîl etmektir.”¹³ Bu anlamda işarî tefsir, yalnız süluk erbabına açılan ve zahiri mana ile bağdaştırılması mümkün olan bir takım gizli anlam ve işaretlere göre Kur'an'ın tefsir edilmesidir. Bu tür tefsirde ilk anda akla gelmeyen, fakat ayetin işaretinden kalbe doğan manalar söz konusudur. Daha açık ifadeyle; Allah Teala'nın görüş ufuklarını aydınlatması ile Kur'an'ın sırlarına vakıf olan, yahut Cenab-ı Hakkk'ın ilham ve fetih yolu ile zihinlerine ince/dakik manalar ilka ettiği süluk ve mücadele erbabı ilim ehli kişilerin, Kur'an'ın zahirine ve genel anlam bütünlüğüne ters düşmeyecek şekilde, ama zahiri manasının dışında Kur'an'ı tefsir etmeleridir.¹⁴

Sûfiler, yaptıkları riyazet ve ibadetler sonunda kendilerinin böyle bir ilme ulaştıkları görüşündedirler. Kazandıkları bu gizli bilgiyi herkes hazmedemeyeceği gibi, onları yanlış bir anlayışa sevkten kaçınmak için sûfiler, kalplerine doğan bu bilgiyi kapalı bir üslup ile, remiz ve işaret yolu ile ifade etmişlerdir. Bundan dolayı da yaptıkları tefsire tefsir değil, işaret adını vermişlerdir. Bunun için tasavvufî tefsire "işarî tefsir" denmiştir.¹⁵

Kur'an'ın herkesin görüp anlayabildiği zahir ve sarîh manasından başka bir mana taşımadığını iddia eden "Zahirler" dışındaki bütün İslam alimleri, Kur'an'a ve sünnete ters düşmeyecek İslam'ın genel prensiplerine aykırı olmayan işarî tefsir anlayışını kabul etmişlerdir. Bu tür tefsir anlayışı, başta Kur'an ayetleri olmak üzere, hadisler ve sahabe kavilleri ile temellendirilmiştir.¹⁶

C. Safvetü'l-Beyan Fî Tefsiri'l-Kur'an" da İşarî Yorumlar

Musa Kâzım Efendi, tefsirin başında bulunan "ifâde-i mahsûsa" kısmında, tefsirinin yazılış amacını açıklarken, "...tefsir kitaplarından anlam çıkarmaya kudretleri olmayan din kardeşlerimize Kur'ân-ı Kerim'in hiç olmazsa manayı zahiresini ve mümkün olduğu kadar bazı yüce hükümlerini ve esrarı latifesini, günümüz diliyle bildirmeye gayret etmek halis niyetiyle bu babdaki aczimizi dikkate almayıp "Safvet'ül-Beyân" adını verdiğim şu tefsiri şerifi Allah'tan

¹² Uludağ, "İşarî Tefsir", *TDİA*, aynı yer.

¹³ Zerkânî, Muhammed Abdu'l-Azim, *Menâhilü'l-İrfân*, Dâru'l- Fikr, Beyrut, 1988; II, 66; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Dâru İhyai't- Turâsî'l-Arabî, Kahire, 1986, II, 245.

¹⁴ Akpınar, Ali, "İşarî Tefsir ve Kuşeyri (ö. 465/1072)'nin Besinele Tefsiri", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2002, s. 56-57.

¹⁵ Ateş, Süleyman, *İşarî Teşvir Okulu*, Ankara, 1974, s. 19.

¹⁶ Bkz. Gördük, Yunus Emre, "İşarî Tefsirin Mahiyeti, Şer'i Temelleri Ve Batını Yorumdan Farkı", *Marife*, Yaz 2011, s. 9- 47.

yardım isteyerek tahrir ve neşre başladım."¹⁷ derken Kur'an ayetlerinin öncelikli olarak zahiri anlamlarını açıklığa kavuşturmayı amaçladığını söyleyebiliriz. "Esrarı latife" ifadesiyle de bazı tasavvufi inceliklere ve nüktelere yer vereceğine de işaret etmiş olmaktadır. Musa Kazım Efendi tefsirinde, Türkçe tefsirlerde pek fazla rastlanmayan uzun gramatik, sarf ve nahiv tahliller yapmıştır. Fıkıh, kelim ilimlerinin verileriyle yaptığı açıklamalar ve tartışmaların yanında yer yer de tasavvufi ve işarî yorumlara baş vurmuştur. Biz bu çalışmamızda tasavvufi ve işarî yönde yorumladığı ayetler veya kavramlara daha yakından bakmak istiyoruz.

1. Fatıha Suresi: "Rahmân" Ve "Rahîm" Kelimeleri

Musa Kazım bu iki kavram hakkında sūfiyenin şu açıklamalarına yer vermiştir: Erbâb-ı tasavvuftan bazı zevât da "Rahmân"ı; alâ vechi'l-bidâye, yani emr-i hilkatte tahammül ve kavâbil ve muktezâ-yı hikmet üzerine kâffe-i mahlukâta vücûd veren, "Rahîm"i de, bi-hasbi'n-nihâye nev'-i insaniyyeye mahsus kemâl-i maneviyyeyi ifade eden manasında istimal etmişlerdir.¹⁸

Görüldüğü gibi, 'Rahman' hikmet gereği bütün mevcudatı var eden; 'Rahîm' ise insan nev'ine mahsus manevi bir olgunluk ve kemal mertebesine işaret etmektedir.

2. Fatıha Suresi Beşinci Ayette, "İyyake Na'büdü ve İyyake Nesteîn" İfadesinde Bulunan İltifat Sanatını İşarî Yorumlarla Açıklaması

Cenab-ı Allah'ın Şuhûd Mertebesinde Taayyünü: Bilindiği gibi iltifat, belağat ilminin bedîf bölümüne ait edebi sanatlardan biridir. Cümle üçüncü şahıs kipiyle devam ederken birden değişerek ikinci şahsa yani gaibden muhataba veya muhatabtan gaibe dönmesi iltifat sanatını oluşturmaktadır.¹⁹

Bu Konuda Musa Kazım şunları söylemektedir:

"Bundan evvelki ayetlerde evvelen her hamd ve senânın merci-i hakikisi olan zât-ı ecell ve âlâ, gâib sîgasıyla (Allah) lafz-ı şerîfiyle zikredilmiştir. Sonra kendisi bi'l-cümle zevât-ı sâireden temyiz eden sıfât-ı celile ile tavsif buyrulunca, Cenab-ı Hakk şu evsâf-ı celîlesiyle nazar-ı kârîde şuhûd mertebesinde ta'ayyün ederek kârînin ilmi ma'lûm-İ muayyene ta'alluk etmiş artık zât-ı subhâniyyesine hitap sıygasıyla (ıyyake na'büdü...) diye hitap ederek iktiza eylemiştir. Yani, şân-ı ulûhiyeti ve sıfât-ı ulyây-ı ceberûtu ber-vech-i bâlâ (daha önce) beyan buyrulan Rabbimiz Teâlâ ve Tekaddes hazretleri, ibadet ve istianeyi ancak sana hasr ve tahsis ederiz demektir."²⁰

"Yine buradaki siyga hitapta tarîk-ı burhandan tarîki ayâne terakki ve ğaybetten şuhuda intikal vardır. Güya ki evvelce nazarı istidlal ile bilinen Cenab-ı

¹⁷ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan Fî Tefsiri'l-Kur'an*, Matbaa-i Amire, İst., 1336, s. 1.

¹⁸ Musa Kazım Efendi, *age.*, s. 5.

¹⁹ Tahirul Mevlevi, *Edebiyat Lugatı*, Enderun Kitabevi, İst., 1973, s. 63.

²⁰ Musa Kazım, *age.*, s. 10.

Hâk artık ayânen mahsus derecesine vasıl olmuş ve delili aklî ile taakkul olunurken, şimdi müşahade mertebesini bulmuş ve binaeynaleyh ğaybet, huzura inkılap ederek (iyyake na'budu...) denilmiştir. Bu kadar nükte ve mezayayı gaip sigasının yani (iyyahü na'budu) ibaresinin ifade edemeyeceği ise derkâr(zahir, aşikar)dır.”²¹

Musa Kazım'a göre, Fâtiha 5. Ayete kadar hamd'in ve övgünün gerçek sahibi olan Allah üçüncü tekil şahıs olarak 'O Alemlerin Rabbidir, Rahmandır, Rahimdir, din gününün sahibidir.' diyerek zikredilirken ve bu ifadelerle diğer tüm varlıklardan ayrılırken "iyyake na'büdü" denildiğinde ise, istidlal yoluyla bilinen Cenab-ı Allah aklî delillerle bilinirken şimdi müşâhede mertebesinde bilinir olmuştur. Bütün bu ince nükteleri yakalamak bu ayette kullanılan iltifat sanatıyla mümkün olmaktadır. Eğer "iyyake na'büdü" yerine "iyyahü na'büdü" denilseydi bu anlamları elde etmemiz mümkün olamayacaktı. Daha açık bir ifadeyle söyleyecek olursak müellifin anlatmak istediği şey şudur: "Surenin gâib sîgasıyla gelen ilk ayetleri, ârif billah olan kişinin seyr-i sülûk yolundaki başlangıç mertebesine işaret etmektedir. burada ârif billah olan kişi, Allah'a üçüncü tekil şahıs konumunda hitap ederek o'nu sıfatları aracılığıyla ve tefekkür yoluyla tanımaktadır. bu başlangıç aşamasında Allah "o"dur. Bu aşama, Allah'ı ilme'l-yakîn tanıma aşamasıdır. Beşinci âyette ise ârif billah olan kişi Allah'ı görürcesine o'na muhatap sîgasıyla hitap etmektedir. bu da onun hakka'l-yakîn mertebesine işaret etmektedir. Bu aşamada Allah artık "sen"dir. Bir başka ifadeyle, ilk dört ayette kişi Allah hakkında uzağı ifade eden "o" ifadesiyle konuşurken, beşinci ayetle birlikte kişi artık Allah'ı görme mertebesine gelmiş ve karşısındaki zata "sen" diye hitap etmeye başlamıştır.

3. 'Na'büd' ve 'Nesteîn' Fiillerindeki Nun-ı Cemî'nin, Cemaatle Namaza İşaret Etmesi

"Bu fiillerin tahtında müstetir olan 'nahnu' zamiri kârî ile namazda hazır bulunan cemaata vesair muvahhidîne râcidir. Bunun hikmeti ise ale'l-iştirak edilen ibadet ve istianenin karîn-i kabul ve icabet olmasına tembihtir. Çünkü kârî ibadet veya duasında ihvanı dinini kendisine şerik(ortak) kılsa onların içinde melâike-i kiram ve evliyâyı fiham gibi birçok müstecâbü'd-da'veti ecele bulunacağından onların feyiz ve bereketi ile kendi ibadet ve duasınında mazharı kabul ve icabet olacağı me'mulü kavîdir. Bunun içindir ki cemaatle namaz meşru olmuştur. Bundan başka şu takdimde ibadetin nazarı evvelen ve bizzat ma'buda, müehhiran kendisi ile Ma'bud-u bi'l-Hakk'ı arasında -vuslat-ı seniyye ve nispeti şerife olmak itibariyle- ibadetine müteveccih bulunması vacip olduğuna da tembih vardır. Zira arifin vasıl-ı ilallah olabilmesi ancak cenab-ı zâtı akdesi mülâhazada müsteğrak ve cemi masivadan mücerred ve gaip olmasına vabeste(bağlı)dir. Binaeynaleyh şu maksadı aksaya vuslet arzusunda bulunan bir arif nefsinin veya ahvalinden bir halini bile mülâhaza edeceği zaman onları maksudu bizzat olarak mülâhaza etmeyip belki ancak cenab-ı Hakkı mülâhazaya bir alet olmak ve o zati

²¹ Musa Kazım, *age.*, s. 10.

mukaddese intisâbı bulunmak itibariyle mülâhaza etmeli ki bi hakkın mazharı irfan olabilsin."²²

Görüldüğü gibi '...ibadet ederiz ve yardım dileriz' derken cem'i olarak kullandığımız bu ifade hem cemaatle namaza hem de tüm melekleri ve evliyayı içine alacak şekilde onların da dua ve ibadetlerimizin içinde olabileceklerine işaret edildiği söylenmektedir. Bütün bunlardan da ötesi arifin irfana erebilmesi için, bunları aracı kılarak ve bunları da aşarak doğrudan Allah'a yönelmesi gerektiği ifade edilmektedir.

4. Arif Billah, Fatiha Suresi 5. Ayetini İşarî Olarak Nasıl Okumalıdır?

Musa Kazım'a göre, arif billah olan bir kimse namazda bu ayeti kerimeyi kıraat etmekteki maksadı: "Ya Rabbi! Namütenahi olan nüût-ı celaliyye ve evsaf-ı cemaliyye-i ilahiyyende tarik-i seyru sefere bizi irşad et ki kendimizden ahvâl-i muzlime ve ğavaşı-i bedenimizi izale ve tecdid edelim. Melekût-ı fazıla ve füyûzât-ı ilahiyyen ile tezyin ve envar-ı kutsiyyenle tenvir ederek seni kendi nurunla rü'yet edelim ve (vücuhun yevme izin nadıratün ilâ rabiihâ nazıratün) sırrına mazhar olalım demek olduğu şüphesizdir."²³

Musa Kazım Fatiha suresinin tefsirini, tasavvuftaki derinliğini ve bu alana ait kavram ve terminoloji bilgisini konuştururcasına şu dua ile bitirmektedir:

" Sen azimüşşan biz kullarını nimeti ebediyye-i ilahiyyene mazhariyyet ve gadap ve dalaletten selamet şerefini ihraz eden havası bendekânın(kulluğun) tarîki olan rah-ı Hakk'a irşad ve onda sabit ve daim ve envai hidayetin meratib-i aksasına vasıl eyle veya nâmütenahî nüût-ı celaliyye ve evsaf-ı cemaliyyende tarîk-ı seyr ü seferi bize nasip et ki nefsimizi zülümâtı ahval ve kederâti beşeriyyeden tecrit ve teb'ît edelim. Melekût-ı fâzile ve füyûzât-ı rabbanıyyenle tefeyyüz ve envar-ı kutsiyyenle tenevvür ederek cemâli bâkemalini müşahade edelim."Ya Rabbi! Barigah'ı ulûhiyyetine arz eylediğimiz şu duamızı karîn-i icabet buyur."²⁴

5. Bakara Suresi 1. Ayeti Olan "Elif- Lâm –Mîm" ve Hurûf-ı Mukattaa İle İlgili İşarî Yorumlar

Musa Kâzım Efendi, geniş yer ayırdığı hurûf-ı mukattaaı tefsir ederken bu konuda tefsir usûlü/Kur'an ilimleri eserlerinde konuyla ilgili verilen bilgileri ve görüşleri aşağı yukarı özetlemiştir. Bu görüşlerden biri ebced hesabıyla ilgili, diğeri de bu harflerin müteşâbihat kabilinden olduğudur. Bu görüşe göre, onlardan kastedilen manayı bilmek Allah'a mahsustur. Bu babda Musa Kâzım, bazı sahâbeden rivayet edilen sözlere yer vermiştir. Mesela, Hz. Ebubekir (r.a): "Her kitabın bir sırrı vardır. Kur'an'ı Kerim'in sırrı da evâil-i suverdir" demiştir. Hz.

²² Musa Kazım, *age.*, s. 11-12.

²³ Musa Kazım, *age.*, s. 14.

²⁴ Musa Kazım, *age.*, s. 18-19.

Ali de “Her kitabın bir özü (iç yüzü) vardır, bu kitabın özü (iç yüzü) de evâil-i suverdir ki, hece harfleridir” buyurmuştur.²⁵

5.1. Hurûf-ı Mukattaa Harflerinin Ebcet ve Cifir Hesabına Bir İşaret Olduğu Yönündeki Yorumlar

“ Nitekim (elif-lâm-mîm) deki ‘elif’in Âlâullah’a ‘lâm’ın Lutfullah’a ‘mîm’in Mecdullah’a işaret olduğu ve (elif-lâm-râ), (hâm mîm ve nûn) kelimelerin mecmu’u (Er-Rahmân) lafzını teşkil etmekte bulunduğu, Hz. İbn-i Abbas’tan rivayet edilmiş ve diğer bir rivayette de müşârün ileyh hazretleri elif Allah’tan lâm Cebrail’den mim Muhammed’den kinayedir buyurmuştur ki bu rivayete göre (elif-lâm-mîm) lafzının kinaye kılındığı kelimeler itibariyle ifade edeceği meâlin [Kur’an-ı Kerim tarafı ilâhiden lisân-ı Cibril ile Hz. Muhammed’e münzeldir.] tarzında olması ihtimâli kavîdir.

Veyahut ihtimal ki bu elfaz hisâb-ı cümmelel yani ebcet hesabı ile milel ve akvâmın müddetlerine işarettir. Nitekim Ebu’l Âliye, rivayet edilen bir hadisi şerife istinaden buna kâil olmuştur.

Hadis-i şerif şudur: Bir gün Yahudi’den bir tâife Rasûl-i Ekrem efendimize geldiler. Rasulullah efendimiz onlara sure-i Bakara’nın evvelinden birkaç ayet tilâvet buyurdular. Tâife-i Merkûme (adı geçen) derhal elif-lâm lafzını hesap edip [biz müddeti 71 seneden ibaret olan bir dine nasıl girebiliriz] dediler. Rasûlü Ekrem efendimiz tebessüm buyurunca Yahudiler [başka daha var mı?] سوالini irat eylediler. Bu defa da Rasul-i Ekrem efendimiz (elif-lâm-mîm-sâd) ve (elif-lâm-râ) ve (elif-lâm-mîm-râ) vardır buyurdular. Bunun üzerine Yahudiler “Şimdi mesele müşkilleşti, zihinlerimiz karıştı bunlardan hangisini alıp hisab edeceğimizi bilmiyoruz.” deyip huzur-ı Nebevî’den defolup gittiler.

Bu hadis-i şerif bazı süver-i Kur’aniyye’nin evvelindeki hurûf-ı mukattanın milletler ve kavimlerin müddetlerine işaret olduğuna delalet ediyor. Zira Râsul-i Ekrem efendimizin o harfleri şu tertip üzere Yahudilere tilâvet buyurması ve onları hurûf-ı mezkûreden istinbat ettikleri hükümler üzere tahrir eylemesi yani onların istinbat ettikleri şu hükümleri reddetmemesi şüphe yok ki elfâzı mezkurenin müddeti akvâma işaret olduğuna iyice kuvvetli bir delildir.

Yahut ihtimaldir ki bu elfaz, Esmâ-i Hüsna-i İlahiyye’nin anâsır-ı asliyesi ve hitâbât-ı sübhaniyyenin eczâsı olan ve bu cihetle ihrâzı şeref eden hurûf-ı basîteye mevzu olmaları itibariyle bazı süver-i Kur’aniyye’nin evvelinde ‘Muksemün bihâ’ olarak zikredilmişlerdir.”²⁶

Bize göre, Musa Kazım’ın hurûf-ı mukataayı milletlerin yaşam süresine ait kesin delil olarak ileri sürmesi iddialı bir görüştür. Zira rivayet edilen hadiste Yahudiler Âl-i İmran Suresi’ndeki ‘elif lâm mîm’ harflerinden ümmetin yaşını hesap edip inkâra kalkışmışlardır. Hz. Peygamber, Kur’an-ı Kerim’de başka hurûf-ı mukataa harflerinin de bulunduğunu söyleyince Yahudilerin kafaları

²⁵ Musa Kazım, *age.*, s. 30.

²⁶ Musa Kazım, *age.*, s. 25-27.

karişmiş ve Hz. Peygamber'in yanından ayrıлып gitmişlerdir. Bu olay aslında bu tür cifir hesaplarıyla ayetler üzerinde oynamanın Müslüman'ca bir tutum olmadığını, Yahudilerin yöneldiği tutarsız bir eylem olduğunu göstermektedir.

5.2. Hurûf-ı Mukattaa Harflerin Allah İle Rasulü Arasında Bir Sır Olduğu Yorumu

"Bütün ibada nispetle hiçbir manayı ifade etmeyen elfaz ile Cenab-ı Hakk'ın Rasûl-i kibriyasına hitap etmesi akla pek baîd olduğundan gerek hulefâ-i râşidîn ve gerek sahib-i ashab-ı güzînin şu gibi sözlerden maksatları bunların Cenab-ı Hakk ile Rasûl-i Kibriyası arasında kalıp da başkalarına ifhâmı maksut olmayan birtakım esrar ve rumuz cümlesinden olduklarını beyandan ibaret olsa gerektir. Bu bahse ait tafsilat-ı mükemmele inşallah (vema ya'lemü te'vilehû illallah) ayeti kerimesinin tefsirinde zikrolunacaktır."²⁷

6. Bakara Suresi 21. ve 22. Ayetlerine Getirdiği İşarî Yorumlar

"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet edin ki, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız. O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. öyleyse siz de bile bile Allah'a ortaklar koşmayın."²⁸

Musa Kazım Efendi, işarî tefsirin dayanakları arasında yer alan "Kur'ân'ı Kerimde her âyetin bir zâhiri ve bâtını, bir haddi ve matlalı/muttalayı vardır." hadisi şerifine bu iki ayeti açıklarken yer verir.²⁹ Bir bakıma yaptığı bu yorumların tefsir açısından meşruiyetini rivayetle desteklemek istemektedir.

"Cenab-ı Hakk bu iki ayette evvelâ kendi zâtı ecel ve âlâsına ibadeti bütün nâsa (insanlara) emretti. Sâniyen bâlâda (daha önce) dahi beyan ettiğimiz vech ile vücûbu ibadetin sebep ve illetini işar için bu emrini sıfatı rububiyyetine rapt ve ta'lik eyledi. Sâlisen sıfatı rububiyyette yani rububiyyet sıfatı ile muttasıf olduğunu da umumu nâsın kendilerini, asıllarını bâisi neşet ve sebebi hayat ve medârı maîşetleri olan sema ve arzlarını meşrubat ve matûmatlarını, me'kulat ve melbusatlarını halk eden zâtın kendi zâtı ilahisi olduğunu zikir ve beyanla ispat etti. Râbian hakkın gayrı hiçbir şeyin kendilerini halk ve icada kâdir olmayacağını da şüphe olmayan bütün bu mahlukâtın –tazammun ettiği sanayi'-i bedi'-a ve esrâr-ı acîbe ve hükm-ı dakikası ile- halikinin vahdaniyetine sureti katiyyede şehadet ve delalet etmekte bulduklarına binâen onları halk ve icâdına da kendisine şirkten nehyi tefri' ederek (felâ tecalü...) buyurdu."³⁰

Musa Kazım'ın ifadelerine göre bu ayetlerde, mutlak anlamda ibadetin Allah'a mahsus olduğu, ibadetin rububiyyet sıfatına bağlı bulunduğu, bu rububiyyet sıfatıyla arz ve semadan her türlü içecek ve yiyeceğin Allah tarafından

²⁷ Musa Kazım, *age.*, s. 30-31.

²⁸ Bakara, 2/21-22.

²⁹ Musa Kazım *age.*, s. 198.

³⁰ Musa Kazım *age.* s. 198.

halk edildiği, dördüncü olarak ta kendisinden gayrı hiçbir kimsenin bütün bunları var edip yaratmaya kâdir olamayacağı bundan dolayı da bunların, Allah'ın vahdaniyetine kesin suretle şehâdet ve delalet ettikleri beyan edilmektedir.

“Kur’ân’ı Kerimde her âyetin bir zâhiri ve bâtını, bir haddi ve matlai/muttalâi vardır.” Bu hadis-i şerifin mantûk-ı münifince (ellezî ceale...) ayeti kerimesinde –medlûl-ı zaihiresi mesûk-ı fihi bâkî ve muteber olmak üzere- temsil tarîki ile hilkat-i insaniyyenin tafsîline ve insanın mazhar olduğu maani-i ulviyye ve sıfatı kutsiyye ve füyûzat-ı maneviyyeye dahi işareti irade edip bedeni; arz ile, nefsi nâtıkayı; sema ile, aklı; mâ(su) ile temsile dahi inayet buyurdu ki bunda erbâb-ı hâkikate ait bir hassa-i irfaniyye olduğu şüphesizdir.³¹

“ellezî ceale leküm/sizin için yarattı...” ifadesinde ayetin zahiri anlamı baki ve muteber sayılmakla beraber şunlara da işaret olduğu vurgulanmıştır: İnsanın yaratılışının açıklanması, insanın sahip olduğu ulvi manalar ve manevi feyizler. Bu ayetle, beden arzla, nefsi natıka sema ile, akıl su ile temsil edilmiştir.

7. Bakara Suresi 54. Ayette Geçen “Faktulû Enfüse-küm” İfadesini Nefis Tezkiyesi ve Terbiyesi Olarak Yorumlaması

“Mûsâ, kavmine dedi ki: "Ey kavmim! Sizler, buzağıyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah da onların tövbesini kabul etti. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhametlidir." ³²

“ fetûbû ilâ bâriiküm fektulû enfüse-küm...” ayeti şu şekilde açıklanmıştır: “Asıl tövbe katl'den ibarettir. Zira şeriat-ı Musa'da küfrün şirkin tövbesi kendini katl'den ibaret idi. Başka türlü tövbenin kabulüne imkan yok idi. Bu ayetin katl-i şehavâta işaret olma ihtimali de vardır. Zira [“mücahedât ile nefsinin ta'zib etmeyen nefsinin in'am edemez. Katl-i şehavât ile kendini öldürmeyen kendine hayat veremez.”] Şimdi şu izahata binaen (fetûbû...) nazmı kerim-i [“buzağıyı mağbud ittihaz etmiş olduğunuzdan dolayı sizi her türlü ayıp ve noksandan ârî ve bütün azanızı yerli yerine adem-i tenâsüpten beri olarak yaratan Rabb'inize tövbe ve rücû-ı kastederek kendinizi katl veyahut şehavât-ı nefsiyyenizi bi'l külliye mahvediniz.”] manasını müfittir.”³³

“(Zaliküm hayrûnleküm inde bariiküm) ‘za’ kelimesi ‘katl’den ibaret olan ‘tövbe’ye işaret olup nazmı kerim:[işte şu tövbeniz yani nefsinizi katletmek suretiyle tövbe ediniz. Şirkten taharete, hayat-ı ebediyye ve Behçet-i sermediyyeye vuslata vesile olduğu cihetle sizin için Rabb'iniz bârî teâlâ nezdinde pek hayırlıdır.] mealini müfittir.”³⁴

Açıklamalardan anlaşıldığı üzere kişinin gerçek anlamda hayat bulması şehvani arzularını öldürmesine bağlıdır. Nefse in'am ve ikramda bulunmak ise,

³¹ Musa Kazım *age.*, s. 198-199.

³² Bakara, 2/54.

³³ Musa Kazım *age.*, s. 360.

³⁴ Musa Kazım *age.*, s. 360.

nefisle mücahede ederek onu cezalandırmaya bağlıdır. Yani kim nefsini şımartacak eylemlerden uzak durursa o zaman gerçek anlamda nesini ödüllendirmiş olmaktadır.

8. Bakara Suresi 67-73 Ayetleri, İsrailoğullarının İnek Kesme Olayı ve Ayetteki 'Bakara'nın "Bakara-ı Şehvet (Şehvet İneği) Olarak Yorumlanması

"Hani Mûsâ kavmine, "Allah, size bir sığır kesmenizi emrediyor" demişti. Onlar da, "Sen bizimle eğleniyor musun?" demişlerdi. Mûsâ, "Kendini bilmez cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım" demişti. Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın." dediler. Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki: O, ne yaşlı, ne körpe, ikisi arası bir sığırdır. Haydi, emir olduğunuz işi yapın. Onlar, "Bizim için Rabbine dua et de, rengi neymiş? açıklasın" dediler. Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki, o, sapsarı; rengi, bakanların içini açan bir sığırdır" dedi. Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın. Çünkü sığırlar, bizce, birbirlerine benzemektedir. Ama Allah dilerse elbet buluruz. Mûsâ şöyle dedi: "Rabbim diyor ki; o, çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir sığırdır." Onlar, "İşte, şimdi tam doğrusunu bildirdin" dediler. Nihayet o sığırı kestiler. Neredeyse bunu yapmayacaklardı. Hani, bir kimseyi öldürmüştünüz de suçu birbirinizin üstüne atmıştınız. Hâlbuki Allah, gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı. Sığırın bir parçası ile öldürülene vurun" dedik. (Denileni yaptılar ve ölü dirildi.) İşte, Allah ölüleri böyle diriltir, düşünesiniz diye mucizelerini de size böyle gösterir."³⁵

"Bu kıssada, "innallâhe ye'muruküm en tezbehû bakaraten" denildikten sonra benî İsrail tarafından îrad olunan sualin cevabında 'bakara' lafzının sarahaten tekrar ve bütün 'ha' zamirinin 'bakara' lafzına rucûu ve bu lafzın 'la fâridun', 'lâ bikrun' vs. gibi birçok evsaf ile tavsîfi Benî İsrail'in zebhine memur oldukları 'bakara'nın [bakara-i muayyene] olduğuna delalet eder."³⁶

Musa Kazım, ayetin lafzını aşmayan bu tespiti yaptıktan sonra ayetin tefsirinde şu işarî yorumlara yer vermiştir:

"Bunlardan başka kıssanın şu şekilde cereyanı; insanî mevt-i hakikî ile imateyi saî olan iğda-i adevî –nefsi emareyi- bilmenin tarîkine işareti dahi mütezammindir ki o da kendisinden henüz sinni bülüğa mahsus heva ve heves hırsının şiddeti zail ise de daha ihtiyarlık zaafına maruz olmayan ve vuhûş-ı manzarası ile nâzırlarını beğendiren ve kendisinde zillet ve hakareti mücip olacak hiçbir eseri bulunmayan bakara-ı şehveti –nefs-i insaniyeye vasıl olacak ve onu hayat-ı tayyibe ile berhayat kılacak, maarif-i ilâhe ve ulûm-i hakikiye ile bi'ttezyin akıl ile ve vehim arasındaki niza' ve cidâ-li ref ve izale eyleyecek ve

³⁵ Bakara, 2/67-73

³⁶ Musa Kazım *age.*, s. 385.

nihayet ahvâl-i mülki melekût-ı ve ahkâm-ı nâsûti ve lâhûti kendisine münkeşif olacak surette- boğazlamaktan ibarettir.”³⁷

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere insan, her bakımdan dikkatleri üzerine çeken hiçbir ihtiyarlık zaafı ve kusuru taşımayan nefsinin yenmeli, terbiye etmeli ki onda ilahî marifet, hakiki ilimler, melekût âleminin halleri kendisinde tecelli edebilsin.

Sonuç

Musa Kâzım Efendi ilmi donanımı ve dirayeti yanında, aynı zamanda gönül ehli, mutasavvıf ve tarikat mensubu bir şahsiyettir. İşte onun bu tasavvufi kimliği tefsirine de yansımıştır. Ancak çalışmamızda tespit edilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, tasavvufi ve işarî yorumlar, tefsirinin dilbilimsel ve dirayet yönünü bastırarak ağırlıkta değildir. Bu yorumları yaparken ayetlerin bâtinî/işarî anlamını yok saymamakla birlikte zahiri anlamını öncelemektedir. Yani önce zahiri anlamını dikkate almakta daha sonra işarî yoruma geçmektedir. Buda bize müellifin tarihsel ve dilbilimsel bir çözümlemeyi yok sayan bir yöntem izlemediğini göstermektedir. Müfessirimiz görebildiğimiz kadarıyla her ayete değil, tasavvuf terminolojisi içerisinde kendine yer bulan ayetlere işarî yorumlar getirmiştir. Yorumlarını tasavvufî ıstılahları kullanarak yapmaktadır. Müfessirin kullandığı tasavvufî terimlerden bazıları şunlardır: Arif-i billah, kemâl, istiğrâk, vusûl, vuslat, sâlik, ârif, evliyâ, riyâzet, tezkiye-i nefis, müşâhede, ıyân, kurbiyyet, ma’rifet, irfân, vâridât, sır, sâlikin bidâyet ve nihâyet mertebeleri, müşâhede mertebesi, şuhûd mertebesi, teayyün, zikir, zahir-bâtın, feyiz, vasıl-ı ilallah, füyuzât-ı ilahiyye envar-ı kutsiye, nefis-i emmare vb. Görüldüğü gibi bu kavramlar genelde tasavvufa özelde de vahdet-i vücûd nazariyesine ait kavramdır. Bunda Musa Kazım Efendi’nin vahdeti vücud felsefesinin tesirinde olduğunun etkili olduğu söylenebilir.

Netice itibariyle Musa Kazım Efendi’nin, bu alandaki bilgi birikim ve tecrübesini, tasavvuf ilminin dili ve terminolojisi ile tefsirine ustalıkla yansıttığı görülmektedir.

³⁷ Musa Kazım *age.*, s. 395.

Kaynakça

Akpınar, Ali, "İşarî Tefsir ve Kuşeyri (ö. 465/1072)'nin Besmele Tefsiri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara, 2002.

Ateş, Süleyman *İşarî Tefsir Okulu*, Ankara, 1974.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1974.

Cömert, Derya, *Seyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve Tefsirdeki Metodu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Çetinkaya, Bayram Ali, "Musa Kazım Efendi'nin Dini, Siyasi Ve Felsefi Düşüncesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2 – 2007.

İsfehani, Rağıb, *Müfredat*, (tah.. Safvan Adnan Davûdi), Daru'ş- Şamiye, Beyrut, 1996.

Gördük, Yunus Emre, "İşarî Tefsirin Mahiyeti, Şer'i Temelleri Ve Bâtını Yorumdan Farkı", *Marife*, Yaz 2011.

Gürer, Ahmet Şamil, "İttihat Ve Terakki'nin Bir "Fırka Şeyhülislâmî" Arayışı Ve Musa Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâmîliğe Getirilişi" *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5/4 Fall 2010*.

Koca, Ferhat, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, Rağbet Yayınevi, İstanbul, 2002.

-----, "Musa Kazım Efendi", *TDİA*, İstanbul, 1998.

Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan Fî Tefsiri'l-Kur'an*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1336.

Tahirul Mevlevi, *Edebiyat Lugatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973.

Sülün, Murat, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'an'a İşarî Yaklaşımlar", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri, -Tebliğler Ve*

Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı, 21-22 Ekim 201, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 2012.

Şimşek, Selami, “Tortumlu Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi’nin Bazı Tasavvuf Kavramlarına İlişkin Düşünceleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014/3, c. 3, sayı: 5.

Uludağ, Süleyman, “*İşarî Tefsir*”, *DİA*, İstanbul, 1998.

Zerkânî, Muhammed Abdu’l-Azim, *Menâhîlu’l-İrfân*, Dâru’l- Fikr, Beyrut, 1988.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, Kahire, 1986.